

О. В. ЛЕБЕДЄВА,
здобувач,
Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В даній статті розглядаються актуальні проблеми взаємозв'язку держави та громадянського суспільства, поняття демократії та її недоліки, взаємозв'язок держави та суспільства, правової держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, суспільство, громадянське суспільство, правова держава.

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы взаимосвязи государства и гражданского общества, понятие демократии и ее недостатки, взаимосвязь государства и общества, правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: государство, общество, гражданское общество, правовое государство.

In the article author has described actual issues of interrelation of the state and a civil society, notion of democracy and its lacks, interrelation of the state and a society, a legal state and a civil society are considered.

Key words: state, society, civil society, legal state.

Формування громадянського суспільства, а на його основі – правової держави, так само як і формування традиційного суспільства і держави, – це вельми суперечливий, складний і до того ж делікатний процес, який потребує взаємних зусиль як з боку самого суспільства, так і держави¹.

Інакше кажучи, ключ до формування громадянського суспільства, а разом з ним і правової держави лежить в надрах традиційного суспільства, а не в сейфі правлячої «еліти» чи на початку «класичної» держави.

Виходячи зі складності і множинності проблем, які стосуються держави, і, відповідно, неможливості їх повного охоплення в одному дослідженні, вітчизняні і зарубіжні автори, які займаються розробкою проблем держави як такої, взагалі, і сучасної, зокрема, логічно і виправдано акцентують увагу лише на деяких, найважливіших та найактуальніших з них.

Серед видатних мислителів, які займалися та займаються проблемами розвитку держави і громадянського суспільства є: Платон і Арістотель, Т. Гоббс і Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Гегель, Ш.-Л. Монтеск'є. Серед тих, хто підтримував і розвивав ці ідеї, – зокрема, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, А. Малицький, П. Новгородцев, М. Палієнко, В. Старосольський, Г. Шершеневич, О. Зайчук, А. Заєць, І. Кресіна, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун, Т. Тарахонич тощо. В їхніх працях особлива увага приділяється питанням демократії². Сприймаючи демократію як «певний спосіб формування, організації і функціонування державної влади», як «найраціональніший спосіб узгодження різних інтересів», нарешті, як «найсправедливішу з винайдених на сьогоднішній день форм державної влади», М. Т. Баймаханов логічно і обгрунто-

вано приходиться до висновку про те, що демократію в усіх її проявах «потрібно удосконалювати».

Такий висновок є не новим, тим більше не оригінальним, оскільки кожне явище суспільного і державноправового життя, в тому числі і демократія, потребують постійного розвитку і удосконалення.

Однак важливість і соціальна значущість такого висновку полягає в тому, що він є результатом глибокого дослідження демократії як явища і відображення її поняття не тільки з традиційно позитивного, а і з негативного боку.

Тим часом демократія, як і будь-яке явище, інститут чи організація, далеко не бездоганна і не досконала.

До основних вад демократії можна віднести наступні:

1. Будучи, відповідно до створеного уявлення, владою більшості, демократія не гарантує, як свідчить досвід багатьох країн, правильність і справедливість прийнятих представниками державних органів рішень.

2. Демократія створює у широких верств населення і у так званих правлячих еліт хибні уявлення про те, що «у відправленні владних повноважень в державно організованому соціумі можуть брати участь всі і кожний незалежно від їх компетентності, рівня професійної підготовки, талантів тощо».

3. Демократія, будучи піднесеною в ряді країн у ранг державної, «ніким і нічим не обмеженої», ніким не стриманої і не контрольованої ідеології, криє в собі небезпечну тенденцію суспільного розвитку, суть якої полягає у нестримному прагненні влади стримати волю більшості і в нав'язуванні суспільству своїх свавільних, далеких від інтересів суспільства рішень.

4. Демократична ідеологія завжди приховувала в собі і часто демонструвала своє крайнє лицемірство, яке проявлялося в тому, що вона створювала у громадян ілюзію їх причетності до процесу прийняття соціально значущих рішень і їх реальної чи потенційної приналежності до влади, що не відповідає реальній дійсності.

Поряд з названими «вадами» демократії як явища вона має і інші, досить численні, недоліки, які істотно впливають не тільки на найрізноманітніші сторони організації та діяльності сучасної держави, а й на характер відносин із сучасним суспільством³.

Слід зауважити, що проблема співвідношення держави і суспільства завжди перебувала у полі зору теорії держави і права та інших суспільних наук і практики. Однак, у зв'язку з розвитком теорії правової держави і громадянського суспільства їх актуальність і соціальна значимість різко зростають.

Тому, досить важливим і актуальним є визначення на основі загальних закономірностей розвитку держави і суспільства кола тих загальнозначущих принципів і відправних положень, на яких мають будуватися відносини правової держави та громадянського суспільства, незалежно від того, йдеться про сучасну українську чи будь-яку іншу національну державу і суспільство.

Серед загальних принципів і положень, які безпосередньо стосуються взаємин держави і суспільства, взагалі, та правової держави і громадянського суспільства, зокрема, можна виділити наступні.

По-перше, первинний характер суспільства і вторинний – держави.

В теоретичному і практичному плані первинність суспільства і вторинність держави означає, перш за все, що суспільство завжди має пріоритет перед державою, в силу природи виникнення: держава утворюється на базі суспільства, зростає із суспільства і спочатку обумовлюється характером суспільства, а не навпаки.

Громадянське суспільство первинне щодо правової держави, так само як і традиційне суспільство – щодо «доправової» держави: спочатку формується громадянське суспільство, а потім, на його основі, «конструюється» правова держава, – а не навпаки.

Це не означає, що держава зовсім не бере участі в цьому процесі, займаючи пасивну позицію стороннього спостерігача. Уся історія розвитку державно-правової матерії свідчить про те, що держава з моменту свого виникнення ніколи не була пасивною щодо суспільства, а завжди «присутня» в ньому і завжди була стосовно нього вельми активною.

Процес формування громадянського суспільства і встановлення на новому рівні відносин з державою в цьому плані не є винятком. Держава відіграє в даному процесі важливу, але не вирішальну роль. Відповідно інтереси і цінності держави як відносно самостійного і самодостатнього інституту також не є вирішальними. Такими є тільки інтереси і цінності самого суспільства. Саме вони і тільки вони – їх захист і гарантії – можуть служити виправданням процесу виникнення і сенсом існування держави.

По-друге, відповідність рівня розвитку держави рівню розвитку суспільства, що її породило.

Варто відзначити, що це не означає цілої детермінації державного механізму суспільним середовищем, а тим більше абсолютизації суспільного фактору стосовно державного.

«Суспільство за своїм розвитком може стояти значно вище того державно-го устрою, в рамки якого його тримає влада. І навпаки, можна допустити, що прогресивна влада введе суспільство в державні форми, до яких воно поки що не підготовлене». І в тому, і в іншому випадку «між державою і суспільством немає відповідності. Це можливо тільки тому, що держава має сили, хоча й організовані із суспільного матеріалу, але які діють поза суспільним контролем»⁴.

Дане положення, яке має загальнотеоретичний і методологічний характер, стосується не тільки державних і суспільних утворень, що існували раніше, а й сучасного громадянського суспільства, правової держави і права.

По-третє, безпосередній зв'язок між процесом розвитку і зміною характеру суспільства, з одного боку, і процесом еволюційної чи революційної зміни держави, – з іншого.

Цей зв'язок, як і обумовленість рівня розвитку держави рівнем розвитку суспільства, очевидний і простежується на всіх етапах розвитку людської цивілізації з моменту появи держави і права до наших днів.

Щодо взаємозв'язку та процесу взаємозв'язку громадянського суспільства і правової держави в науковій літературі зазначено, що «процеси формування громадянського суспільства і побудова правової держави немовби підштовху-

ють один одного, взаємно створюють один для одного сприятливі умови та передумови. Обидва ці процеси відбуваються паралельно, хоча в реальному житті один з них може на якийсь відрізок часу випередити інший або відставати від нього». Однак періодично порушена «синхронність» перебігу даних процесів з часом відновлюється ходом суспільного розвитку⁵.

Ми погоджуємося з думкою про взаємне «підштовхування» правової держави і громадянського суспільства та про створення ними сприятливих умов та передумов для розвитку один одного, але слід зазначити, що, як свідчить досвід формування громадянського суспільства в індустріально розвинених країнах, даний процес повністю укладається у рамки історичної закономірності випереджаючого, а не «паралельного» розвитку суспільства щодо держави⁶.

По-четверте, розгляд з філософського погляду національної держави, взагалі, і правової держави, зокрема, стосовно традиційного і громадянського суспільства як політико-юридичної форми, яка співвідноситься із соціальним змістом.

Вся історія розвитку людської цивілізації свідчить не тільки про прагнення людини удосконалити саму себе і навколишнє соціальне середовище – людське суспільство, а й спроби знайти найоптимальнішу форму організації свого життя.

Для первісного суспільства такою формою була родова і безпосередньо пов'язана з нею організація людського табору. Для більш високих стадій розвитку суспільства аж до наших часів – державна організація. На сучасному етапі в умовах реорганізації і глобалізації світу йде пошук нових форм організації людського суспільства у вигляді міждержавних і наддержавних інститутів. Інакше кажучи, триває нескінченний процес пошуку найдосконаліших для тієї чи іншої стадії розвитку людського суспільства форм організації суспільного життя, який умовно був названий «всезагальним утопізмом»⁷.

Пошук нових форм організації суспільного життя, незалежно від того, йдеться про державну чи наддержавну форму, упродовж усієї історії людського існування здійснюється не сам по собі, а в тісному зв'язку і взаємодії з процесом розвитку їх соціального змісту, тобто з урахуванням характеру і рівня розвитку суспільства.

При цьому враховується відоме положення про те, що хоча форма визначається змістом, вона ніколи не буває пасивною, а завжди активна стосовно змісту. А щоб форма – державна організація суспільного життя – була активною і здатною реально впливати на зміст, яким є суспільне життя, вона повинна мати не тільки суспільні ознаки – моральну силу, а й матеріальні засоби впливу, а також «фізичні» – військовою, поліцейською системою тощо.

Відсутність у державної влади джерел сили задля її визнання суспільством «приводить до неможливості пояснити незаперечні факти різкого і тривалого розпаду між владою і суспільством»⁸.

Аналогічна думка про необхідність надання державній формі реальних важелів впливу, крім моральної підтримки державної влади і всього державного механізму суспільством, розвивалася й іншими авторами.

Інколи суспільна влада, підкреслював Гегель, «зовсім втрачає своє значення і спирається тільки на військову владу, як це було за часів римських імператорів і преторіанців; інколи, як у сучасних державах, військова влада впливає із суспільної влади»⁹.

Розглядаючи характер співвідношення держави і суспільства з погляду форми і змісту, не можна допускати двох крайнощів – надмірного зменшення або, навпаки, абсолютизації сили і ролі держави щодо суспільства, з одного боку, і суспільства – щодо держави – з іншого, тому що і те, і інше однаково шкідливе як для суспільства, так і для держави.

Суспільство як основа і соціальний зміст держави, будучи первинним щодо неї, і держава як політико-правова форма організації суспільного життя, будучи вторинною, виступають один до одного не як пасивні об'єкти, а як активні важелі, і містять у собі один одного.

По-н'яте, наявність прямих і зворотніх зв'язків між державою і суспільством.

Як відносно самостійний інститут, що має великі матеріальні, організаційні, «силові» та інші ресурси, держава справляє постійний вплив на суспільство, піддаючись, у свою чергу, зворотньому впливу з боку суспільства.

Використовуючи в процесі дослідження характеру взаємодії держави і суспільства системний підхід, можливо й логічно розглядати їх у вигляді окремих систем (підсистем) в рамках єдиної, об'єднуючої їх національної системи.

Системний аналіз різносторонніх зв'язків і взаємодій держави і суспільства як структурних елементів загальної національної системи дозволяє чіткіше визначити: постійно чи тимчасово впливають на них разом і на кожний з них зокрема системоутворюючі і системоруйнівні фактори; їх загальну матеріальну, правову і моральну основу; навколишнє середовище, яке виступає у вигляді інших національних, регіональних і глобальних систем; точніше ідентифікувати їх загальні і особливі цілі та завдання, з приводу яких в науковій літературі періодично виникають дискусії.

В сучасній науковій літературі питання про цілі і завдання громадянського суспільства і держави значною мірою визначає характер їх взаємовідносин і, як правило, вирішується диференційовано.

Говорячи про прямий вплив держави на суспільство, необхідно звернути увагу на такі обставини.

1. Держава може справляти на суспільство не тільки позитивний, а й негативний вплив.

Всупереч широко розповсюдженій думці про «звуження сфери діяльності» держави і, відповідно, розширення «сфери відповідальності» громадянського суспільства, сфера і обсяг впливу держави на суспільне життя у більшості напрямів не тільки не звужується, а, навпаки, ще більше розширюється і зростає. Це пов'язано: з тим, що «неоліберальна» держава вимушена брати на себе всі більше «відповідальності» за здійснення ряду соціальних програм з ускладненням зовнішньополітичних, економічних та інших процесів, пов'язаних з регіоналізацією і глобалізацією; зі зміною уявлення про приватну власність і розширення так званого корпоративного, чи менеджеріального, капіталізму, який створює умови «присутності» держави в економічній сфері тощо¹⁰.

2. У своїх взаємовідносинах із суспільством держава все частіше впливає не тільки і навіть не стільки на увесь «соціальний масив», скільки на його окремі частини, які становлять певний інституційний, функціональний та інші специфічні сегменти. Як на один із численних прикладів можна посилатися на вставлення вельми жорсткого з боку ряду держав «демократичного контролю над профспілками» та на постійну «роботу» державних органів із цими інститутами громадянського суспільства¹¹.

3. В міру розвитку людської цивілізації та ускладнення взаємовідносин між державою і суспільством розширюються шляхи та конкретні форми впливу держави на суспільство.

4. Правова держава, підкреслюють сучасні дослідники, стосовно громадянського суспільства не тільки здійснює регулятивні функції, створюючи обов'язкові для всіх правила поведінки, а й підтримує порядок, організує суспільство, захищає його іззовні.

Справляючи прямий вплив на суспільство, держава, в свою чергу, піддається зворотньому впливу з боку суспільства.

Основними шляхами впливу суспільства на державу і, відповідно, основними формами виразу суспільної думки є референдуми, всенародні вибори, збори. Інструментами такого впливу є соціологічні опитування, преса, радіо, телебачення, електронні засоби зв'язку тощо.

Громадянське суспільство, на відміну від традиційного суспільства, має, а точніше, повинно мати вагомий вплив на державу в цілому, а також на різні її органи та інститути.

Вельми важливу роль громадянське суспільство покликане відіграти у правотворчій, правозастосовній і правоохоронній діяльності правової держави. Однак щоб це сталося, необхідно як мінімум саме існування даних феноменів, причому не тільки в індустріальних розвинених країнах, де давно існує їх подоба, яка видається за оригінал, але і в інших країнах, що претендують як «нові демократії» на побудову правової держави і громадянського суспільства.

1. *Баймаханов М. Т.* Избранные труды по теории государства и права. – Алматы, 2003. – С. 332. 2. *Теория государства и права: Учебник / Отв. ред. В. Д. Перевалов.* – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2008. – С. 96–103. 3. *Малько А. В.* Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2007. – С. 53–73. 4. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. – Т. 1. – Вып. 1 / Вступ. сл. М. Н. Марченко. – М., 1995. – С. 198. 5. *Баймаханов М. Т.* Избранные труды по теории государства и права. – Алматы, 2003. – С. 332. 6. *McLennan G., Held D., Hall S. (eds.).* The Idea of Modern State. Philadelphia, 1994, p. 22–23. 7. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М., 1991. – С. 56–58. 8. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. – Т. 1. – Вып. 1 / Вступ. сл. М. Н. Марченко. – М., 1995. – С. 199. 9. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права // История политических и правовых учений: Хрестоматия / Сост. В. В. Ячевский. – Воронеж, 2000. – С. 588. 10. *Kirby M.* Reform of the Law. Melbourne, 1983, p. 28–35. 11. *Tracey R.* The Legal Approach to Democratic Control of Trade Unions // Melbourne University Law Review, 1985, No 2, p. 177–210.